

Z WARSZTATU PRACY HISTORYKA

ALIX LANDGREBE
Kraków–Berlin

EUROPEJSKA KONKURENCJA NARODÓW. MOTYWY I PRZYCZYNY EWOLUCJI POLSKIEJ IDEOLOGII NARODOWEJ

Abstract

Alix Landgrebe, *The European Competition of Nations. Motives and Causes of the Evolution of Polish National Ideology.*

The article deals with the evolution of the Polish national identity in the 19th century in the European context. The Author shows why traditional methods could not explain why this ideology developed and proposes her own method to analyze this phenomenon.

Dynamika ideologii narodowej jest zjawiskiem niezwykle żywotnym. Sama ideologia zaś została do tej pory wielokrotnie zbadana, ale nadal nie do końca poznana. Przy analizie tego ważnego fenomenu problemem podstawowym jest to, w jaki sposób należy go tłumaczyć. Powszechnie znane są różne teorie czy modele, które służą naukowcom do tłumaczenia ewolucji i nawet atrakcyjności narodowej ideologii, rozprzestrzenionej w Europie¹.

¹ Podaję tylko niektóre z najważniejszych pozycji: A. D. Smith, *National Identity*, Harmondsworth 1991; *Nationalism*, red. J. Hutchinson, A. D. Smith, Oxford 1994; *Nationalismus*, Königsstein/Ts., wyd. H. A. Winkler, 1978; P. Alter, *Nationalismus*, Frankfurt n. Menem 1985; J. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, Londyn 1991; *The Myth of „Ethnic Conflict” Politics, Economics and Cultural Violence*, wyd. B. Crawford i R. D. Lipschutz, Berkeley 1998; H. Schulze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, Monachium 1994; R. Brubaker, *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism*, [w:] *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, red. J. Hall, Cambridge 1999 (1988), s. 272–306; L. Greenfield, *Nationalism, Five Roads to Modernity*, Cambridge (Massachusetts) 1992; Ch. Geulen, *Die Metamorphose der Identität. Zur „Langlebigkeit des Nationalismus”*, [w:] *Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität 3*, red. A. Assmann, H. Friese, Frankfurt n. Menem 1998, s. 352; E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1990; E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1870. Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990; A.-M. Thiesse, *La Création des identités nationales. Europe XVIIIe–XXeme siècle*, Paryż 1999; T. Kizwalter, *O nowoczesności narodu. Przypadek Polski*, Warszawa 1999; B. Anderson, *Imagined Communities*, Nowy Jork 1982; M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleineren Völkern Europas*, Praga 1968; R. Speth, *Nation und Revolution. Politische Mythen im 19. Jahrhundert*; Opladen 2000. K. A. Manzo, *Creating Boundaries: The Politics of Race and Nation*, Londyn–Boulder 1996.

Wymienić tu można np. propozycje modernistów i konstruktywistów w opozycji do których nadal szeroko propagowane jest podejście zwane primordialistycznym (popularne już w XIX wieku!) albo też typologiczne, które szczególnie w niemieckiej historiografii można dosyć często spotkać².

Tak różne teorie dostosowywano również do „przypadku polskiego”³. Twórcy i wyznawcy tych teorii — chociaż często mieli taki zamiar — do tej pory nie potrafili dać zadowalającej odpowiedzi na jedno pytanie: dlaczego postępowała ewolucja ideologii narodowej w warunkach rozbioru państwa i emigracji elit krajowych i jak się to stało, że ewolucja ta była tak dynamiczna.

Z tego właśnie powodu chciałabym przedstawić inną metodę analizowania narodowej ideologii, dzięki której możliwe jest wyznaczenie głównych przyczyn pojawiania się myślenia w kategoriach narodowych i motywów takiego myślenia.

Epoka, którą analizuję, to lata od 1830 roku do końca lat osiemdziesiątych XIX wieku. Taką właśnie periodyzację wyznaczyłam, biorąc pod uwagę wyjątkowość zjawiska emigracyjnego elit polskich po powstaniu listopadowym. Pierwszy raz w dziejach tak licznie reprezentowane na emigracji elity te starały się budzić w Europie zainteresowanie polskim przypadkiem, a sama dyskusja o sensie egzystencji Polski w kontekście europejskim nabierała coraz większej żywotności. Cezura końcowa to lata osiemdziesiąte XIX wieku, kiedy zaczyna się reorganizacja życia politycznego, pojawiają się próby jego instytucjonalizacji, powstają nowoczesne partie polityczne, a ich inicjatywy nie pozostają jedynie na papierze. Wszystko to po to, by móc prowadzić narodową politykę na terenie samego kraju. Zaczyna się wtedy również nowy etap w ewolucji nacjonalizmu, który od tej chwili próbuje przyciągać masy, do czego przygotowywano ideowy grunt w epoce analizowanej przeze mnie.

Zakładam, zgodnie z modernistami, że ideologia narodowa jest pomysłem, który kształtuje się od końca XVIII wieku i politycznie przybiera na znaczeniu w XIX wieku, w momencie, gdy rozpadają się stare dynastie. W takim razie ideologia narodowa jest zjawiskiem nowoczesnym. Ta ideologia, której najnowszą formą jest nacjonalizm, przechodzi ewolucję przez cały wiek XIX, dlatego potrzebne jest moim zdaniem rozróżnienie wcześniejszej narodowej ideologii i późniejszego nacjonalizmu. W omawianej epoce spotykamy się raczej z wcześniejszą narodową ideologią, czyli ideologią jeszcze nie rozpowszechnioną masowo, ale dopiero kształtującą fundamenty dla narodowej perspektywy na poziomie ideowym. Późniejszy nacjonalizm — w odróżnieniu od wcześniejszej ideologii — podporządkuje sobie wszystkie wartości życia i myślenia, także i tradycje: naród stanie się najwyższą wartością⁴. Zasadniczo ideologia narodowa ma oblicze wyzwolenicze, ale przybiera równocześnie formy agresji wobec innych narodów. We wcześniejszej ideologii narodowej pojawia się i ulega

² B. Zientara, *Świt narodów europejskich*, Warszawa 1985; A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996; F. Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, 5 t., Monachium 1962 (¹1907); Th. Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, wyd. O. Dann, H.-U. Wehler, Getynga 1991.

³ Np. T. Kizwalter, *O nowoczesności narodu...*

⁴ D. Langewiesche, *Nation. Nationalismus. Nationalstaat in Deutschland und Europa*, Monachium 2000, s. 35, 42.

ewolucji pomysł podporządkowania jej wszystkich idei, które można w jakiś sposób łączyć z nadrzędną ideą narodu, w tym też i idei wyzwolenicznych, które zakładają braterstwo z innymi narodami. Tak było np. w czasie powstania listopadowego, ale pojawiały się już także myśli o wyjątkowości własnego narodu, z czym są też związane agresywne postawy wobec innych narodów, głównie „wrogów” Polski. Na czym polega różnica między wcześniejszą i późniejszą ideologią w wybranej epoce, chciałabym pokazać w tym tekście. Do stworzenia ideologii narodowej są potrzebne poczucie i świadomość przynależności do grupy narodowej, albo nawet i wiarę w własny naród. Przez świadomość narodową można zrozumieć świadomość przynależenia do jednej grupy narodowej, z którą kojarzą się pewne wartości i która jest nadrzędna dla tej właśnie osoby. Własny naród jest postrzegany jako jedyny, do którego można należeć, i jako grupa związana ze sobą politycznie i duchowe, albo i etnicznie. Ta świadomość ewoluuje, a wraz z nią ideologia narodowa, którą stwarza grupa, świadoma wyjątkowości własnego narodu.

Żeby opisać ewolucję pomysłów narodowych, trzeba sięgnąć do dużego korpusu źródłowego. Źródła, które wykorzystałam, to wydane drukiem w analizowanej epoce prace historyków i różnego rodzaju publicystów polskich. W pewnym stopniu wykorzystane zostały także źródła archiwalne⁵. Autorów źródeł nazywam zbiorczo myślicielami, ponieważ trudno zaliczyć ich do jednej grupy społecznej, do jednego zawodu, część z nich nawet stanowili amatorzy, którzy publikowali dlatego, że ważny dla nich był los Polski. Właśnie z ich pism można się dowiedzieć, które pomysły dominowały w wybranym przeze mnie okresie zarówno na emigracji, jak i na ziemiach polskich pozostających pod zaborami.

⁵ Między innymi: V. Krasinski [Walery Krasiński], *Russia, Poland, and Europe, or, The Inevitable Consequences of the Present War*, Londyn 1854. J. Bosak-Hauke, *Une motion faite à la reunion constitutive du comité permanent de la ligue de paix et de liberté à Berne en Octobre 1867 relativement à la question: La Paix ou la Guerre*, Genewa 1867; K. Grzegorowicz [pseud. Kazimierz Borowski], *Myśl. Zarys postępu idei wolności osobistej w Europie w wieku XIX*, Paryż 1864; M. Kubalski, *Les Puissances européennes ont-elle droit et intérêt d'intervenir dans les affaires de la Pologne?*, Besançon 1832; K. Krzywda, *Kwestya Polska*, Kraków 1883; A. Krysiński Leliwa, *La Question polonaise dans l'état actuel de l'Europe*, Bruksela 1848; A. Garbiński, *La France et les Polonais*, Strasbourg 1873; H. Dron, *La Pologne comme elle a été et comme elle devrait être*, Paryż 1864; W. Czartoryski, *Affaires de Pologne*, Paryż 1863; K. Forster, *Teka narodowa II. Sprawa polska ze stanowiska europejskiego*, Berlin 1872. Zob. też: C. K. Norwid, „Gorzki to chleb jest polskość”. *Wybór myśli politycznych i społecznych*, wyd. J. R. Nowak, Kraków 1984; J. Szujski, *O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki*, wyd. H. Michalak, Warszawa 1991; *Droga do niepodległości czy program defensywny. Praca organiczna — program i motywy*, wyd. T. Kizwalter i J. Skowronek, Warszawa 1988; albo: A. J. Czartoryski, „Polityką kieruje nie tylko interes, ale i moralność”, Warszawa 1992, wyd. J. Skowronek. Starsze wydania: *Listy Henryka Schmitta*, wyd. S. Kieniewicz, Warszawa 1961; *Towarzystwo Demokratyczne Polskie, dokumenty i pisma*, wyd. B. Baczeko, Warszawa 1954; *Od trzeciego rozbioru do powstania styczniowego. Teksty źródłowe do historii Polski 1795–1864*, wyd. A. Hutnikiewicz, A. Wątor, Szczecin 1997; *Dla dobra Rzeczypospolitej. Antologia myśli państwowej*, Wyd. K. Budziło i J. Pruszyński, Warszawa 1996; *Dzieje Żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych. Ideologia antysemitcka. 1848–1914*, t. 5, wyd. A. Żbikowski, Warszawa 1994; *Archiwalia z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*.

KONTEKST EUROPEJSKI JAKO MOTYW DLA MYŚLENIA W KATEGORIACH NARODOWYCH

Jak można stworzyć nowe podejście do badania narodowej ideologii? Po pierwsze, analiza źródeł pokazuje, że można znaleźć alternatywne wytłumaczenie rozwoju polskiej myśli narodowej, poczucia i świadomości, niż dotychczas to było robione w nauce polskiej i zachodniej, z których ta ostatnia i tak bardzo mało i w niezadowalający sposób zajęła się polską ideologią narodową⁶. Oprócz wykorzystanej tu bazy źródłowej, która dotychczas i w taki sposób nie była brana pod uwagę przy analizie ideologii narodowej, również na tle teoretycznym można zbadać narodową ideologię w nowy sposób, badając ją nie tylko jako wewnętrzne zjawisko ideowe, ale (jak w polskim przypadku) w kontekście europejskim.

Próba ukazania przyczyn rozwoju idei narodowych wymaga zastosowania metody komparatystyczno-funkcjonalnej. Jej sedno sprowadza się do tego, iż przyczyn rozwoju ideologii narodowej nie można w polskim przypadku tłumaczyć jako jedynie wynikających z samego społeczeństwa, ale jej źródeł trzeba także szukać, biorąc pod uwagę kontekst międzynarodowy. Motywacja, która powoduje tworzenie własnej ideologii, nie może być badana w oderwaniu od innych, podobnych, wtedy rozwijających się pomysłów narodowych w Europie. Do tej pory w badaniach nad nacjonalizmem brak było takiego podejścia, które by to uwzględniało również na tle ideowym⁷.

Dzięki tej metodzie można zauważyć, że warunki i przyczyny ewolucji ideologii narodowej można tłumaczyć w odniesieniu do wydarzeń mających miejsce na kontynencie — jest to sytuowanie Polski w Europie. Z drugiej strony, można w ten sposób stwierdzić, że poglądy polskie na temat innych narodów na kontynencie są dostosowywane przez autorów w taki sposób, jak jest im to wygodne i według nich konieczne politycznie. Te wszystkie wyobrażenia dzięki temu spełniają funkcje, służące interesom narodowym. Podobnie i tzw. europejska konkurencja — jest ona z jednej strony rzeczywista, ale tak samo stanowi element wyobrażeń myślicieli polskich. Nie znaczy to, że poddaję analizie wszystkie kształtujące się ideologie różnych narodów, ale umieszczam polską ideologię pośród innych, ewoluujących ideologii w państwach narodowych w Europie.

Dlaczego międzynarodowy kontekst ma tak wielkie znaczenie i dlaczego dzięki niemu narodziny świadomości narodowej mogą być lepiej zrozumiane?

Po upadku starego dynastycznego porządku społecznego powstała potrzeba nadania państwu nowej podstawy legitymacyjnej. Pomysł „narodu”, jako alternatywy dla starych dynastii uzyskał pierwszeństwo.

Polscy myśliciele, którzy stracili swoje państwo na początku procesu współczesnego rozwoju państw narodowych, przybierają w warunkach braku państwa perspektywę

⁶ Np. H. Schulze, *Staat und Nation...*; Th. Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat...*

⁷ Analizują jednak głównie negatywne stereotypy i przesady E. François, *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*, „Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft”, wyd. H. Berding et al., t. 110, wyd. E. François et. al., Getynga 1995 [„Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft”, wyd. H. Berding et. al., t. 110]; M. Jeismann, *Das Vaterland und Feinde. Studien zum nationalen Feindbegriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich 1792–1918*, „Sprache und Geschichte”, wyd. R. Kosellek i K. Stierle, t. 19, Stuttgart 1992; A. Nowak, *Jak rozbić rosyjskie imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921)*, Kraków² 1998.

narodową i pomysł narodowego porządku w Europie. Tylko myśląc w taki sposób, widzą możliwość obrony interesów Polski. Narody, które mają w tym okresie swoje państwa narodowe, dają innym motywację do myślenia w kategoriach narodowych, co jest zgodne z rozwojem europejskim. Pomysły narodowe bardzo szybko nabierają ważnego znaczenia w myśleniu politycznym i historycznym polskich myślicieli, podobnie jak i w innych krajach Europy. Rodzące się narodowe ideologie europejskich narodów mają znaczący wpływ na rozwój i dynamikę polskiej świadomości narodowej. Rozprawienie się z narodowymi ideologiami innych, z ich aspiracjami albo wymaganiami i z ich tożsamością pobudzi chęć postulowania dla siebie swojego miejsca w Europie.

Polscy myśliciele reagują na narodowe pomysły innych, czasami je przyjmują, czasami je zmieniają, żeby wykorzystać dla Polski, po to wszakże, by wykorzystać je w interesie Polski — postawę tę określić można mianem reakcyjnego myślenia narodowego. W swojej reakcji na anty- i propolskie wydarzenia w Europie myśliciele formułują argumenty, chcąc udowodnić zasadność istnienia państwa polskiego i podkreślić, że jest ono Europie potrzebne. Oni postrzegają walkę na rzecz swojego narodu w odniesieniu do innych państw europejskich i w relacji do ich siły. To jest jeden z najważniejszych aspektów pola napięcia Europa, które można opisać jako rywalizację europejskich narodów.

W publikacjach różnych myślicieli można znaleźć fragmenty dokładnie przedstawiające ich postawę wobec wydarzeń i politycznych działań innych narodów. Przyznają oni co najmniej taką samą, a wręcz wyjątkową rację bytu Polsce. Pojęcie 'Europa' i pojęcie 'Zachód' są w takim razie wartościami, które zostają zinstrumentalizowane w imię dobra narodu polskiego:

Lata 1795 i 1830 przykrywają Polskę całunem, ale Polska ożyje, bo jest ona niezbędna dla pokoju w cywilizowanym świecie; tylko Polska może gwarantować europejską równowagę i zrównoważyć podziałkę na wadze, którą na niekorzyść zachodu, poruszyła północ [Rosja — A. L.].⁸

Polscy badacze są też do myślenia w kategoriach narodowych zmotywowani przez innych — przede wszystkim przez francuskich myślicieli, którzy wypowiadają się na ich korzyść. Tak samo poprzez negatywne określenia i stereotypy, które istnieją w Europie na temat Polski, jak i ignorancję Europejczyków. To też można nazwać reakcyjnym mechanizmem w myśleniu narodowym. W tekstach można bardzo często spotkać się z apologetyzacją przynależności Polski do Europy albo z obroną własnego narodu. Polska często ukazywana jest jako idealny kraj, w swojej specyfice narodowej realizujący najlepsze cechy europejskie. Eurocentryczna wizja polskich myślicieli jest powszechna; wszystkie cechy europejskie są pozytywne, natomiast Azja przedstawia wszelkie cechy negatywne. Z taką wizją kontynentu jest połączone polonocentryczne pojmowanie Europy, które określa miejsce i byt Polski jako istotnego kraju na kontynencie. W najbardziej pozytywnym sensie dla Polski znaleźć można ten pomysł w romantycznym mesjanizmie, według którego Polska, określona jako "naród-męczennik", odróżnia się od wszystkich

⁸ Por. K. Foster, *La Pologne*, Paryż 1840, s. 273, 374. Podobnie np.: A. Wołodkiewicz, *Ni paix, ni sécurité pour l'Europe avec la Russie telle qu'elle est*, Paryż 1855, s. 13.

innych europejskich narodów tym, że to ona jest narodem wybranym. Może ona też doprowadzić do wyzwolenia wszystkich innych zniewolonych narodów.

Wyobrażona i istniejąca rzeczywistość rywalizacja z innymi państwami i narodami sprzyja określeniu cech, mających znamionować jedynie naród polski, i to na drodze pozytywnego i negatywnego odgraniczenia wobec innych narodów. Cała Europa zostaje podzielona na narody przyjacielskie i wrogie Polsce. Czasami tego typu kategoryzacje mają pełnić funkcję dydaktyczną — spowodować odrzucenie stereotypów, panujących w zachodniej Europie na temat Polski⁹. W takim kontekście szczególnego znaczenia nabiera motyw odgraniczenia Polski od Rosji, o czym można się dowiedzieć z różnych broszur i pism emigracyjnych oraz krajowych¹⁰.

Jeśli chodzi o inne narody, autorzy badanych tekstów biorą pod uwagę między innymi to, który lud ma prawo być samodzielnym narodem, a przez to i narodem europejskim¹¹. Pewnym ludom, narodom czy nawet państwom odmawia się prawa do egzystencji we wspólnocie europejskiej. Funkcjonuje tu mechanizm ekskluzji i inkluzji, który w myśleniu narodowym ma kluczowe znaczenie i pojawia się w powiązaniu z pomysłem europejskim, którego jednym z aspektów jest planowany porządek narodowo-demokratyczny na kontynencie. Na przykład Rosja, ponieważ jest wrogiem Polski, postrzegana jest jako państwo despotyczne, a Rosjan jako zbiorowości nie można nazwać narodem¹². Rosja jest zatem niebezpiecznym wrogiem, który zagraża wszystkim europejskim narodom mającym cele imperialistyczne: „Nie zdziwiłbym się, jeśli nagle czytałbym w jakiejś moskiewskiej gazecie, francuscy Słowianie, angielskie Słowianie, niemieccy Słowianie...”¹³

Trudniej jest wykluczyć Prusy i Austrię z Europy, dlatego uważa się je za państwa, które zagrażają Europie z wewnątrz i przeciwdziałają cywilizacji europejskiej. Są one bowiem antynarodowe. Te państwa muszą się przekształcić, żeby mieć prawo egzystencji i moc w przyszłości służyć Europie. Ogólnie wartość jakiejś wspólnoty jest bardzo często mierzona w świetle jej zdolności do bycia narodem, według wielu myślicieli istnieją prawdziwe i nieprawdziwe narody; dla tych ostatnich nie ma miejsca w tak zwanym porządku europejskim¹⁴.

⁹ Por. J. Jedlicki, *Stereotyp Zachodu w Polsce porozbiorowej*, [w:] *Stereotypów żywot twardy*, wyd. J. Tazbir, Warszawa 1991, s. 107.

¹⁰ Np.: J. Bem, *La Pologne dans ses anciennes limites et l'Empire des Russies en 1836*, Paryż 1836; Anonymus, *La Question d'Orient comme conséquence inévitable du partage de la Pologne*, Bruksela 1877; J. Ch. M. Bielawski [krypt. J.M.B.], *Le Polonisme latin, le panslavisme moskovite et l'Europe. Au champions du droit et de la justice*, Paryż 1863; S. Buszczyński, *Postannictwo Słowian i odrębność Rusi. Rzut oka na Słowiańszczyznę*, przedruk z: „Nowa Reforma”, Kraków 1885.

¹¹ Por. np. E. Chojecki, *Patryotyzm i objawy jego u niektórych narodów*, Paryż 1870, s. 12 i n.

¹² To stanowisko znajduje się dość często u różnych autorów, np.: K. Ostrowski, *Oeuvres choisies*, Paryż 1875, s. 463 n.; A. J. Ostrowski, *Sur le Panslavisme moscovite. Le 29 Novembre 1842, jour de l'anniversaire de la révolution polonaise en 1830*, Paryż 1842, s. 2 i n.; H. Kamiński, *Europa [X.Y.Z.] Rossya i Europa. Polska*, Paryż 1857, s. 285; A. Wołodkowicz, *Ni paix, ni sécurité pour l'Europe avec la Russie telle qu'elle est*, Paryż 1855.

¹³ Por.: [S. Buszczyński], *La Pologne et ses provinces méridionales. Manuscrit d'un Ukrainien*, Wyd. W. [Ladislas] Mickiewicz, Paryż 1863, s. 10.

¹⁴ Por. Np. L. Zbyszewski, *La Pologne et la cause de l'ordre*, Paryż 1863, s. 26 i n.

Dla Polski myśliciele domagają się natomiast specyficznej pozycji w Europie, takiej pozycji, o jaką nikt inny nie mógłby się starać. Trzeba bowiem podnosić znaczenie wymarzonego państwa narodowego w porównaniu z innymi, żeby móc stanąć do europejskiej konkurencji¹⁵. Równocześnie trzeba walczyć z siłami despotycznymi, z państwami autokratycznymi, takimi jak Rosja czy Prusy.

Polacy są w myśl tej ideologii jedynym słowiańskim narodem, który realizuje zasadę cywilizacji Europy, a Rosja według wielu myślicieli jest tworem germańsko-mongolskim, nastawionym antynarodowo i nijak niezwiązanym ze Słowianami, którzy potrafią myśleć narodowo. Dzięki porównaniu z innymi europejskimi krajami, dzięki przeciwstawieniu się Rosji i dzięki apologetycznemu sposobowi przedstawiania Polski stwierdzano, że Polacy to naród europejski w najlepszym tego słowa znaczeniu, a wręcz przedmurze kontynentu. Te wszystkie przykłady pokazują, że metoda komparatystyczna daje możliwość tłumaczenia ewolucji ideologii narodowej w zmieniającym się układzie sił europejskich.

Polscy myśliciele nie tylko podkreślają wyjątkowość kulturową narodu, ale także jego polityczne znaczenie, co także jest argumentem za niezbędnością Polski. Perspektywy dla narodu stwarza to, co podkreśla się, jako prawdziwe i atrakcyjne polskie: żeby dawać narodowym pomysłom rację, korzysta się z historii, jest ona gloryfikowana, przez różne sposoby interpretacji zinstrumentalizowana, co zapewnić ma narodowe znaczenie. Treści zaczerpnięte z przeszłości kraju wykorzystane są do tworzenia narodowego porządku w Europie. Stara Rzeczpospolita szlachecka na przykład jest chwalona za model społeczny, który przydałby się całej Europie i przysłużyłby się jej organizacji¹⁶. Są to, jak się rozumie, romantyczne poglądy na historię, za ojca których uważa się Joachima Lelewela, założyciela takiej szkoły historiograficznej. W myśl jego poglądów polska historia jest wyjątkowa na tle dziejów innych narodów. Dzięki temu można określić miejsce Polski w Europie, porównując się z innymi.

Pamięć staje się narzędziem tworzenia tożsamości narodowej i równocześnie stwarza perspektywę dla odrodzonej Polski. Pamięć o przeszłości i przypomnienie Europie wyjątkowości tak zinterpretowanej narodowej historii stanowi jeden z ważnych elementów świadomości narodowej. Wszelkiego rodzaju wydarzenia zostaną zinterpretowane jako narodowe polskie, często jest to też związane z określeniem charakteru narodowego i ducha polskiego, które historycy albo i inni publicyści przypisują czasami królom średniowiecza¹⁷. Choć nie wszyscy historycy polscy postrzegają historię Polski przez pryzmat charakteru narodowego, jednak ich ocena historii ma zawsze wizerunek naro-

¹⁵ Por. Np. M. Kubalski, *Les Puissances européennes ont-elles droit et intérêt d'intervenir dans les affaires de la Pologne? Examen de cette question par un Polonais*, Besançon 1832; albo W. [Ladislas] Mickiewicz, *La question polonaise*, Paryż 1863; A. Wołodkiewicz, *Ni paix, ni sécurité pour l'Europe avec la Russie telle qu'elle est*, Paryż 1855; K. Wołowski, *Études sur la Pologne*, Paryż 1863.

¹⁶ J. Klaczko, *Die Deutschen Hegemonen. Offenes Sendschreiben an Herrn Georg Gervinus*, Berlin 1849, s. 22 i n.

¹⁷ A. M. Mora [pseud. A. Morzycki], *Fundamenta budowy społecznej zastosowane do narodu polskiego*, Poznań 1852, s. 202; albo P. Czarkowski, *Dzieje w Polsce, na Litwie i na Rusi z poglądem na wpływ Europy. Od 862 do 1825*, Warszawa 1859, s. 51, 52; T. Kiliński, *Dzieje narodu polskiego aż do naszych czasów dla użytku młodzieży*, 3. wyd. Poznań 1863, s. 26 i n.

dowy, jak np. u historyka dosyć krytycznie nastawionego do dziejów polskich Karola Boromeusza Hoffmana¹⁸.

Nawet tak krytyczne podejście do historii, jakie prezentują historycy szkoły krakowskiej, ma służyć sprawie narodowej, tyle że nie przez idealizację, ale przez stworzenie nowej perspektywy dzięki krytyce. *Dzieje Polski w zarysie* Michała Bobrzyńskiego, które wywołały ogromne kontrowersje i spowodowały, że patrzono na niego jak na zdrajcę narodu, w rzeczywistości miały na celu wywołanie myśli o odrodzeniu Polski jako ważnego w przyszłości państwa w Europie¹⁹. Pamięć stała się ostrzem krytyki, dzięki której Polska miała się kiedyś odrodzić jako nowe państwo, równe innym europejskim, należące do europejskiego systemu władzy.

Z tego wynika, że pojęcie Europa jest z jednej strony ważne w tak zwanej rywalizacji różnych narodów w Europie. To implikuje pytanie, jakie znaczenie miało ono również dla wyobrażeń o tak zwanym porządku europejskim w relacji do spraw narodowych.

Po analizie źródeł okazało się, że propozycje polskich publicystów (np. zamysł tworzenia federacji państw europejskich) mają zawsze narodowe odniesienia i jako takie mają służyć interesowi narodowemu²⁰. Są one elementem myślenia narodowego, które zostaje również przełożone na pomysły dotyczące europejskiego porządku i jego organizacji. Ciekawym przykładem posłużyć tu może *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi. Konstytucja dla Europy* Bogumiła Jastrzębowskiego, który zawiera opis ogólnoeuropejskiego porządku na wzór wolności narodowej i wspierania wspólnych interesów wszystkich europejskich narodów. Federacja europejska — twierdzi autor — musi być zbudowana na zasadach, które dają każdemu narodowi wolność, a wszystkim razem wieczny pokój²¹. Również i w tym traktacie prawdziwe europejskie cechy postrzegane są pozytywnie (podobnie u Adama Jerzego Czartoryskiego)²².

Ogólnie pozytywnie przez myślicieli postrzegane pojęcie Europy ma tak duże znaczenie w kształtowaniu się świadomości narodowej polskiej, bo jest powiązane z ideą

¹⁸ U Szujskiego jest to kwestia charakteru narodowego, zob. *Dawna Rzeczpospolita i jej pogrobowce*, [w:] *O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki. Rozprawy i artykuły*, wyd. H. Michalak, Warszawa 1991, s. 287 i n. Szujski rozwija tam teorię charakteru anarchicznego. U Hoffmana jest to postrzegane inaczej, ale historia jest również oceniona w kategoriach narodowych: *Cztery powstania czyli krótki wykład sposobów jakimi dobijały się o niepodległość Grecja, Hollandja, Portugalja i Polska*, Paryż 1837, s. 62 i n.

¹⁹ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, wyd. M. H. Serejski, A. F. Grabski, Warszawa 1986, s. 457 i n.

²⁰ Zob. np. A. J. Czartoryski, *Essai sur la diplomatie*, Paryż 1830; albo W. Czartoryski, *Affaires de Pologne*, Paryż 1863; M. Dłużniewski, *Nowa Polska i federacja narodów wobec chrześcijaństwa*, Przemysł 1863; K. Grzegorowicz [pseud. Borowski Kazimierz], *Mysł. Zarys postępu idei wolności osobistej w Europie w wieku XIX*, Paryż 1864, J.-M. Hoene-Wroński, *Épître à son Altesse de Prince Czartoryski, sur les destinées de la Pologne, et généralement sur les destines des nations slaves; comme suite de la réforme du savoir humain*, Paryż 1848; A. Mickiewicz, *Słowa do emigracji i słowa do Europy. Wybór publicystyki*, wyd. T. Terlecki, Londyn 1948.

²¹ Zob. W. B. Jastrzębowski, *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi. Konstytucja dla Europy*, wyd. F. Ramotowska, Warszawa 1985, s. 170 i n.

²² A. Czartoryski, *Essai sur la diplomatie*, Paryż 1831, s. 415 i n.

porządku narodowego. Koncepcja podziału kontynentu europejskiego na państwa narodowe w pismach wielu myślicieli zajmuje pierwszoplanową pozycję, jako najważniejsze zadanie cywilizacyjne. Spełnienie idei narodowej jest obowiązkowe, jeśli kontynent chce zagwarantować sobie przetrwanie, a nie zniszczenie przez swoich wrogów wewnętrznych, których usabiają państwa antynarodowe. Czasami można się nawet spotkać ze zdaniem, iż cywilizacja europejska we współczesnej formie jest sama w sobie realizacją zasady narodowej — znaczy to, że zasada narodowa to nie tylko zadanie kontynentu, ale i racja jego bytu.

Argumentem za niezbędnością istnienia Polski w Europie jest też motyw zachwiania równowagi europejskiej. Bez państwa polskiego nie jest możliwe jej utrzymanie, Europa jest zagrożona i nie ma perspektyw w przyszłości. Dalszy ciąg dziejów kontynentu zależy zatem od Polski. Niezbędny dla kontynentu pokój będzie osiągalny tylko wraz z pojawieniem się na mapie Polski w granicach z 1772 roku. Zgoda na inne granice jest przez licznych autorów uważana za zdradę narodową. Prawa polskie do tych terenów są uzasadniane tym, że odrodzone polskie państwo narodowe, jak uważa wielu myślicieli, będzie zbudowane na zasadach wolności, równości i braterstwa, społeczeństwo będzie równouprawnione, demokratyczne i sprawiedliwe. Dla niektórych ideologów (jak na przykład dla lwowskiego publicysty Karola Widmana), którzy nawiązują do tradycji myślenia lelewelowskiego, nie są to osiągnięcia francuskiej rewolucji, ale staropolskie cechy narodowe, które powinny zapanować na całym kontynencie²³. Polska według tego poglądu uosabia najlepsze cechy europejskie. W takim wyobrażeniu znajdujemy konotacje europejskie w kontekście i interesie narodowym polskim.

Propozycje polskich myślicieli odnośnie do stworzenia porządku europejskiego są polonocentryczne w takim sensie, że porządek ten zawsze jest postrzegany w kontekście pozycji Polski w Europie. Polska jest traktowana jako element niezbędny dla egzystencji Europy. Pojęcie Europy wydaje się być taktycznym — ma pomóc określić miejsce narodu, a poza tym ma powiększyć znaczenie Polski. Pojęcie Europy zostaje wyobrażone w kategoriach narodowych i wykorzystane w taki sposób, by stanowić argument w walce o przywrócenie polskiej państwowości.

Ewolucję świadomości narodowej w kontekście europejskim można tłumaczyć dopiero wtedy, gdy zrozumie się, że idea narodowa łączy się z pomysłami dotyczącymi europejskiego porządku, że ta idea równocześnie jest związana z europejską konkurencją narodów, wreszcie, że tej samej idei narodowej podporządkowane jest myślenie w kategoriach wyzwoleniczych i ekskluzywnych. Różne mechanizmy funkcjonują tu równocześnie: argumentacja propolska (we własnym interesie) jest wywołana przez myślenie narodowe innych narodów oraz uzupełniona zdynamizowaną argumentacją europejską przez myślicieli, łączących ogólnoeuropejską perspektywę z losem Polski, poprzez porównanie z innymi narodami, wskazywanie na wyjątkowość Polski i rozwijanie pomysłu cywilizacji europejskiej w kształcie narodowego porządku. Ustalenie tego specyficznego porządku funkcjonuje dzięki inkluzji i ekskluzji różnych narodów i przypisywaniu im pewnej wartości.

²³ K. Widman, *Narodowość a rewolucja. Studium polityczne*, Lwów 1864, s. 359.

INKLUZJA I EKSKLUZJA W SAMYM SPOŁECZEŃSTWIE

Dla dynamiki rozwoju świadomości europejskiej ważne są także inne, poza kontekstem europejskim, czynniki, które u schyłku omawianej tu epoki coraz bardziej zyskują na znaczeniu. Funkcjonowanie poczucia narodowego w samym społeczeństwie wspomagają również mechanizmy inkluzywne i ekskluzywne, głównie w państwach wielonarodowych²⁴. W omawianej epoce widać dopiero ich początki, ale są one jednym z motorów rozwijającej się świadomości narodowej i w późniejszym nacjonalizmie pomysły wtedy stworzone zostaną wykorzystane oraz rozwinięte.

W Polsce (co oczywiste) szczególnie ważny jest aspekt mniejszości narodowych w myśli narodowej. W wyobrażeniach o przyszłym państwie polskim bardzo często myśliciele rozważają kwestię, które z grup, zamieszkujących tereny byłej Rzeczypospolitej z 1772 roku mogłyby otrzymać pełnoprawne obywatelstwo po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Zastanawiają się nad tym, jak zintegrować te grupy etniczne w projektowanym nowym narodowym państwie, co można nazwać integralną ideologią narodową.

Szczególnie ważna jest w tym kontekście tak zwana kwestia żydowska. Już u Lelewela można spotkać opinie o potrzebie zasymilowania Żydów, tak by mogli zostać równouprawnionymi obywatelami nowego państwa²⁵. Dużo późniejszy program asymilacyjny pozytywistów jest bardziej znany, ale był zbyt krótko stosowany w praktyce, żeby pozostawić znaczące efekty. Pozytywiści forsowali ów projekt głównie w celu utworzenia silnej warstwy burżuazji w Polsce. Okazało się jednak, że ten program był nie do zrealizowania. Dlatego już w latach osiemdziesiątych XIX wieku można znaleźć pomysły, które proponują wykluczenie Żydów ze społeczeństwa, np. u Jana Jeleńskiego, który był jednym z najbardziej popularnych tzw. żydożerców. Takie pomysły jeszcze wcześniej prezentował np. Józef Gołuchowski. Obydwaj proponowali pozbycie się Żydów z Polski przez wysłanie ich na Syberię. Nawet jeśli by uznać powyższe przykłady za zbyt radykalne, to warto przypomnieć, iż w programie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, także znalazły swoje miejsce ostre akcenty antyżydowskie, często oparte na zasadzie przeciwstawiania „złych” Żydów „dobrym” Polakom.

Odgraniczenie się od Żydów okazuje się także sposobem, który pozwala na podkreślenie specyficznych cech narodu polskiego i przypisanie tym cechom pozytywnej wartości. Przez ekskluzję mniejszości żydowskiej dowartościowuje się to, co postrzegane jest jako swoje, narodowe i jako takie ma być wykorzystane dla sprawy polskiej.

Porażka prób asymilatorskich prowadzi do osłabienia integracyjnych narodowych pomysłów i zamiast tego idee ekskluzywne zaostrzają się. To, co nie odpowiada polskości, nie ma racji bytu. Tutaj objawia się taka sama dynamika jak przy okazji kontekstu europejskiego: wewnętrzne narodowe kontrowersje polegają tak samo na rywalizacji, w której polskość musi wziąć górę nad wszystkimi innymi grupami etnicznymi. Podobnie jak z Żydami, ale nie aż tak radykalnie, jest z Rutenami, którzy także zaczynają mieć

²⁴ Na temat inkluzji i ekskluzji: N. Luhmann, *Inklusion und Exklusion*, [w:] *Nationales Bewußtsein und kollektive Identität*, wyd. H. Berding, Frankfurt n. Menem 1994, s. 15–46.

²⁵ J. Lelewel, *Odezwa do ludu izraelskiego*, [w:] *Całoroczne trudy Komitetu Narodowego Polskiego*, Paryż 1832.

własne poczucie narodowe, tymczasem Polacy od nich wymagają, by przyjęli (lub zachowali) polskość.

Ewolucję świadomości narodowej obserwować można również w dyskusjach różnych ugrupowań politycznych. Każda grupa uważa inne sprawy za ważne, by móc dzięki nim wyznaczyć to, co jest polskie. W takich tekstach myśliciele przedstawiają swoje pomysły, według których m.in. najbardziej typowo polską cechą jest rycerskość, natomiast demokraci bardzo często gloryfikują lud jako inkarnację polskości. Na przykład Wiktor Heltman uważa, że cechy demokratyczne są Polakom przyrodzone i „istnieją w nich” już od wieków²⁶. Dla demokratów odrodzenie państwa polskiego jest możliwe tylko dzięki uzyskaniu przez lud prawdziwego poczucia narodowego. Hasło „wszystko dla ludu przez ludu” już od roku 1840 stało się głównym bojowym wezwaniem radykalnej demokracji polskiej w czasie narodowych walk wyzwoleniczych²⁷. Ciekawe jest to, że właściwie ta warstwa, której przypisane zostało posiadanie prawdziwej siły narodowej, w tej chwili jeszcze nie miała narodowej świadomości²⁸. Właśnie dzięki ludowi demokraci chcą zbudować nowe państwo narodowe, bo jest on inkarnacją sprawiedliwości i zagwarantuje w przyszłości wolność, równość — czyli niezbędne cechy idealnego państwa narodowego. Taki element polskiej myśli narodowej jest dość specyficzny. Nie można zweryfikować, jaką narodową siłę lud ma w rzeczywistości, czy jest w stanie zrealizować to, co obiecuje, bo narodowego państwa przecież nie ma. Można ludowi przypisywać nieograniczoną narodową siłę i, co ważne, postrzegać go jako motor postępu, a nawet jako najbardziej postępowy lud w całej Europie, który ma realizować cele narodowe. Wyobrażone elementy pomysłów narodowych, niezbędne w ewolucji ideologii narodowej, są tu wyraźne. Jednak niektórzy konserwatyści widzą siłę narodową w tym właśnie, że Polska ma być zachowawcza, by móc spełniać swoje narodowe zadania. Można się spotkać ze zdaniem, że kraj upadł, bo odszedł od kierunku konserwatywnego²⁹. Spotkamy się też z kształtującym się już wtedy stereotypem, że prawdziwy Polak musi być katolikiem³⁰. W takim przypadku wszystkie pozytywne cechy polskie związane są z życiem typowo katolickim w wersji specyficznie polskiej, co, jak się rozumie, wyklucza wyznawców innej wiary i odbiera im prawa do bycia Polakami.

Z tego wynika, że wartości narodowe są jeszcze ciągle bardzo zróżnicowane. Dzięki tym kontrowersjom i dyskusjom myślenie narodowe nabiera coraz bardziej klarownego kształtu, ale perspektywy dla własnego narodu są nadal poszukiwane. Jest jasne, że jako najważniejsza wartość coraz częściej przedstawiana jest idea narodu i chociaż przynależność polityczna jest różna, to mimo to ona wszystkich łączy.

²⁶ W. Heltman, *Demokracja polska na emigracji. Wyjątki z pism*, Lipsk 1866, s. 16.

²⁷ Por.: *Manifest TDP 1836 roku*, b.m.w.; W. Heltman, *Charakter demokracji polskiej. Wyjątek z pism TPD lat 1837–39*, b.m.w., s. 14; albo W. Mazurkiewicz, *Demokracja polska i jej przeciwnicy*, Paryż 1856, s. 11.

²⁸ T. Kulak, *Mit narodowej siły polskiego ludu*, s. 153–166, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 9 *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*, wyd. W. Wrzesiński, Wrocław 1994, s. 155.

²⁹ Tak uważa np. galicyjski konserwatysta Tomasz Potocki, por.: M. Król, *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad myślą konserwatywną XIX wieku*, Warszawa 1985, s. 147 i n.

³⁰ Por.: Z. Krasieński, *Pisma*, 7 t., Kraków 1912; por. *List do Delfiny Potockiej*, t. 3, i *Stanowisko Polski z bożych ludzkich względów*, *ibidem*, t. 7, s. 88.

Prawie wszyscy myślicie zgadzają się z tym, że nowa Polska ma się odrodzić w granicach sprzed pierwszego zaboru. Także pojęcie terytorium, które wprawdzie istniało już przed koncepcją państwa narodowego i wiązało się z myśleniem dynastycznym, zostaje włączone do ideologii narodowej w walce o nowe państwo polskie. W różnych broszurach emigracyjnych dawne granice Polski wykorzystywane są jako bardzo ważny argument przemawiający za istnieniem państwa. Są też ważne w kontekście europejskim, bo pokazać mają niezbędność i wagę Polski w takich granicach, jako wyznacznik perspektyw dla Europy, która bez takiej właściwej Polski byłaby zagrożona. Z drugiej strony, wiara w niezbędność akurat tych granic pełni silną integracyjną funkcję w polskiej ideologii narodowej.

Ale kwestia granic nie jest tak prosta i z wyobrażeniem o terytorium, które zamieszkuje liczne mniejszości, wiążą się różne problemy. Źródła pokazują jasno, że pomysły, które wskazują, według jakiego kryterium można tę ziemię nazwać „polską” i na jakiej zasadzie obywatel jest Polakiem, są bardzo różne. Niektórzy proponują zastosowanie modelu, podobnego do francuskiego pomysłu *citoyen*. „W polskiej myśli istnieje tak samo pojęcie ‘citoyen’. Każdy, który się urodził na polskiej ziemi musi być równouprawnionym obywatelem”³¹. Inni chcą rozszerzyć koncepcje starej Rzeczypospolitej i przyznać prawa wszystkim mieszkańcom. Dla jeszcze innych kulturalne kryteria są najważniejsze (przyznawanie się do kultury i tradycji polskiej). Ostatnie stanowisko jest najbardziej problematyczne. Czasem autorzy zakładają, że właściwa polskość polega na różnorodności i dlatego wszyscy przynależą do tej kultury, także np. Rusini³². Ale taki sposób myślenia często zdeterminowany jest faktem istnienia silnej ciągle, starej tradycji Rzeczypospolitej i nie funkcjonuje we współczesnym pojęciu narodowym. Ci, którzy reprezentują takie pomysły, wymagają jednolitego społeczeństwa i podporządkowania kultur mniejszości kulturze polskiej, która ma być nadrzędna i jednolita³³.

Podsumowując, można powiedzieć, że trzy różne czynniki są istotne w ewolucji ideologii narodowej polskiej i są również przyczyną jej dynamiki. Po pierwsze, kontekst europejski, po drugie, wewnętrzne konflikty narodowo-etniczne; po trzecie, dyskusja prowadzona przez ugrupowania polityczne. Po analizie różnych źródeł stało się jasne, że świadomość narodowa zmienia się od lat trzydziestych do lat osiemdziesiątych XIX wieku. Dzięki temu można zauważyć różnicę pomiędzy wcześniejszą narodową ideologią i późniejszym nacjonalizmem. Nie polega ona, jak do tej pory często uważano, na różnicach moralnych, to znaczy nie chodzi o wcześniejszą lepszą narodową ideologię i późniejszy gorszy, agresywny nacjonalizm. Można natomiast wskazywać na inny problem. W różnych etapach świadomości narodowej Polaków dostrzec można jeden bardzo ważny aspekt: we wcześniejszej ideologii narodowej panuje optymistyczne podejście do spraw narodowych, przekonanie, że powstanie nowego państwa polskiego jest niedaleką perspektywą, jest realne, jeśli walka o nie będzie trwać. Później, kiedy gasną nadzieje

³¹ Por. L. Bulewski, *Alliance républicaine universelle, Département polonais (Ognisko republikańskie polskie)*, Appel aux Russes, b.m.w. 1867, s. 2.

³² M. Dłużniewski, *Nowa Polska*, Przemyśl 1867, s. 7.

³³ Por: O. Żębrowski, *Polska. Ogólny zarys. Przyczyny wzrostu i upadku dawnego państwa polskiego*, Paryż 1847, s. 15, 18, 43; K. Foster, *La Pologne*, Paryż 1840, s. 12.

na rychłe powstanie państwa polskiego, następuje zmiana i pojawia się pesymistyczne podejście do sprawy polskiej. Dlatego postulowano, żeby w perspektywie narodowej już nie trzeba było idealizować Polski w romantyczny sposób i przypisywać jej roli zbawiciela wszystkich narodów. Lepiej za to kierować wszystkie narodowe pomysły do wnętrza społeczeństwa, czyli w możliwie realny sposób realizować społeczny program narodowy. Nawet u myślicieli, którzy są nastawieni najbardziej pesymistycznie, rozważania o idei narodu zajmują pozycję priorytetową; myślą w kategoriach narodowych, nawet jeśli (choć rzadko) widzą szanse na istnienie Polski tylko jako części jednego z państw zaborczych.

PERSPEKTYWY BADANIA NACJONALIZMU

W jaki sposób można korzystać z takich ustaleń w badaniu ideologii narodowej?

Po pierwsze, opisana dynamika wewnątrznarodowych i międzynarodowych konfliktów oraz dyskusja toczona przez różne ugrupowania pozwala na wzięcie pod uwagę różnorodności ideologii narodowej i nie doprowadza do zobowiązujących stanowisk, które w różnych klasycznych teoriach nacjonalizmu omijają tę cechę badanego fenomenu. Impulsem dla początku ewolucji ideologii narodowej jest kontekst europejski, który powoduje wewnętrzne dyskusje. Później dynamika ewolucji ideologii narodowej polskiej bardziej jest uwarunkowana przez wewnętrzne konflikty, ale sytuacja międzynarodowa nie traci na znaczeniu, co pokazuje, że podejście tu przedstawione nie jest statyczne. Przedstawiona wyżej analiza ma być w ten sposób krytyką normatywnych podejść do nacjonalizmu, które bardzo często stereotypowo określają tę ideologię. Druga perspektywa takiego sposobu analizy, to podejście funkcjonalno-komparatystyczne, które może lepiej tłumaczyć dlaczego i w jakich kontekstach ideologie narodowe powstają. Dlaczego narodowa ideologia jest tak dynamiczna, nawet do dziś, co już od początków XIX wieku było jej właściwe? Wiąże się to z faktem, iż ideologia ta próbuje sobie podporządkować wszelkie zakresy życia, co można pokazać analizując dokładnie wewnętrzną walkę polityczną.

Okazało się również, że najlepiej można badać ideologię narodową stosując konsekwentnie metodę socjologiczną wraz z analizą historyczną. Zostało to tutaj przykładowo pokazane przez stosowanie teorii inkluzji i ekskluzji, dzięki której można opisać mechanizmy funkcjonujące w społeczeństwie i równocześnie sprawdzać, jak procesy tego typu przekładają się na myślenie narodowe. Oprócz tego niezbędne socjologiczne uogólnienie może być połączone z wynikami analizy źródeł, które uszczegółwiają generalizację, jak było to pokazane na przykładzie tak zwanej kwestii żydowskiej.

Jasne jest również, że kontrowersja między badaczami, którzy uważają, że narodowa ideologia istniała już od średniowiecza, i modernistami nie może już być głównym pytaniem, jeśli patrzy się na porządek państw europejskich w XIX wieku i dynamikę świadomości narodowej. Narodowe tradycje, które wtedy zostały wyobrażone, nawiązują rzeczywiście do przeszłości i zakładają, że naród jest wiecznotrwały. Na poziomie ideowym ten pomysł i jemu podobne miały zyskać polityczne znaczenie w XIX wieku. Instrumentalizacja przeszłości jest w takim razie elementem, który trzeba uwzględnić w analizie ewolucji ideologii narodowej z krytycznego punktu widzenia, zamiast zacząć

uznawać tego typu poglądy, jak to zrobili tzw. primordialiści. Żeby zrozumieć polityczną funkcję narodowej ideologii, trzeba też zwracać uwagę na kształtujący się wtedy nowy, realny stosunek sił między narodami, który dopiero wymaga tworzenia narodowych tradycji albo wartości.

Dynamikę ideologii narodowej, uwarunkowaną przez wydarzenia realne, można obserwować do dziś. Dlatego proponowaną tu metodę analizy można dostosować do każdej epoki, dla której bada się nacjonalizm. Jest to w takim razie ogólna metoda badania, która pozwala analizować nie tylko przypadek polski, ale różne inne ideologie narodowe; nie jest ona bowiem normatywna i umożliwia zróżnicowanie poglądów w zależności od przypadku. Przedstawiona tu metoda obejmuje ponadto bardzo różne elementy narodowej ideologii, jej składniki, także analizę stereotypów narodowych i funkcjonowanie w społeczeństwie, a w przypadku polskim przetrwanie i kształcenie świadomości narodowej bez własnego państwa. Opisana dynamika narodowej ideologii tłumaczy również dlaczego ten fenomen jest tak długotrwały, dlaczego zawsze udaje mu się podporządkować nowe wartości, jak na przykład nowy aspekt etniczny albo i coraz bardziej jasne poglądy na organizowanie narodowego porządku w Europie.

To myślenie, mocno nacechowane ideologią narodową, zachowało swą żywotność po dziś dzień nie tylko w Polsce, ale i w różnych krajach świata.

THE EUROPEAN COMPETITION OF NATIONS.
MOTIVES AND CAUSES OF THE EVOLUTION OF POLISH NATIONAL IDEOLOGY

Summary

The Author shows that different theories of nationalism were applied to Polish national thought, but were not able to explain why this national thought developed. She develops another method to show, why this was possible. Analyzing the case of Poland as specific, because it had no state during the birth of modern nationalism, she underlines, that the evolution of a national ideology was mainly possible, because it was linked to the European context. Her method is a functional-comparative. She shows, that an imagined "competition of European nations" was crucial for the evolution of the Polish national identity. In this context she mentions, that the evolution of the national ideology in Poland cannot be explained only by Polish thought. The article also shows, that projects for Europe are linked with ideas for the Polish nation.

On the other side the Author points out, that not only the European context but also a comparison of different ethnic groups in the divided country itself were one of the reasons for the dynamics of the evolving national thought.